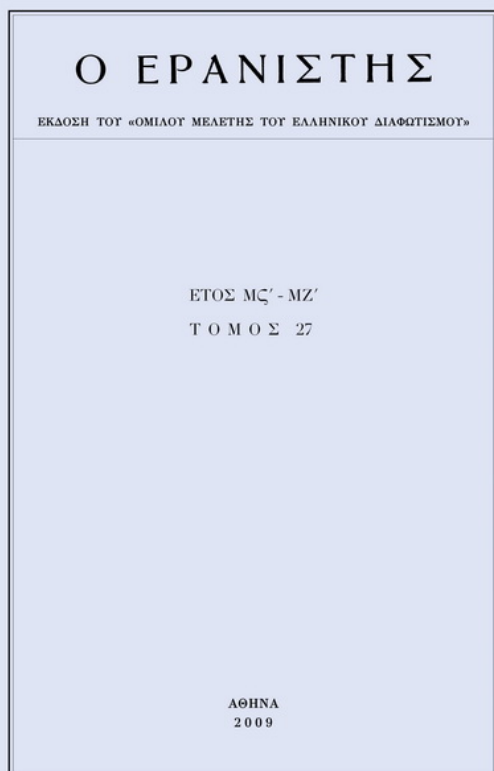

The Gleaner

Vol 27 (2009)

Ο ρόλος του τυπογραφείου του Λούκαρη στην
ίδρυση του ελληνικού τυπογραφείου της
Propaganda Fide

Βασίλειος Τσακίρης

doi: [10.12681/er.87](https://doi.org/10.12681/er.87)

To cite this article:

Τσακίρης Β. (2009). Ο ρόλος του τυπογραφείου του Λούκαρη στην ίδρυση του ελληνικού τυπογραφείου της Propaganda Fide. *The Gleaner*, 27, 53–67. <https://doi.org/10.12681/er.87>

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΟΥ ΛΟΥΚΑΡΗ ΣΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ PROPAGANDA FIDE

ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΠΟΥ ΙΔΡΥΣΕ ΤΟ 1627 στήν Κωνσταντινούπολη ὁ πατριάρχης Κύριλλος Α΄ Λούκαρης καὶ τὸ ἐρώτημα, ἂν οἱ ἐκδόσεις ποὺ συνδέονται μὲ τὴς πολιτικο-εκκλησιαστικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ πατριάρχου πραγματοποιήθηκαν ἢ ὄχι στὸ τυπογραφεῖο αὐτό, ἔγιναν ἀντικείμενο πολλῶν ἐρευνῶν. Θέμα τῆς παρούσας μελέτης θὰ ἀποτελέσει μιὰ ἄλλη διάσταση τῆς ἐκδοτικῆς προσπάθειας τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου Λούκαρη καὶ τῶν συνεργατῶν του, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἀπασχόλησε τὴν ἔρευνα, δηλαδὴ ἡ σχέση μετὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ τυπογραφείου τοῦ Λούκαρη καὶ αὐτῆς τοῦ ἐλληνικοῦ τυπογραφείου τῆς Propaganda Fide στὴ Ρώμη.

Ὁ ὀργανισμὸς τῆς Propaganda de Fide¹ ἱδρύθηκε τὸ 1622 ἀπὸ τὸν πάπα Γρηγόριο ΙΕ΄ μὲ σκοπὸ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὴν προσέγγιση τῶν ὀρθοδόξων μὲ τελικὸ στόχο τὴν ἔνωση. Ἐνὰ ἀπὸ τὰ πρῶτα θέματα ποὺ ἀπασχόλησαν τὸ συμβούλιο τῆς Propaganda Fide ἦταν καὶ ἡ φιλοκαλβινικὴ πολιτικὴ τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου Λούκαρη. Στὰ 1622/23 τὸ συμβούλιο τῆς Propaganda τηροῦσε ἐχθρικὴ στάση ἀπέναντι στὸν πατριάρχη, ὅμως λίγα χρόνια ἀργότερα ἄλλαξε πρόσκαιρα τὴν πολιτικὴ του καὶ προσπάθησε, κυρίως μέσω τοῦ οὐνίτη Κανάκη Ρώσση καὶ τοῦ φραγκισκανοῦ Ambrosio de Polla, νὰ διαπραγματευθεῖ μὲ τὸν Λούκαρη μιὰ ἔνωση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μὲ τὴ Ρώμη.² Οἱ διαπραγ-

1. Βλ. σχετικὰ J. Metzler, «Foundation of the Congregation de Propaganda Fide by Gregory XV», *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria rerum*, τ. I/1, Freiburg 1971, σ. 79-111, ὅπου παρατίθεται καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἀπὸ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. J. Schmidlin, «Die Gründung der Propagandakongregation (1622). Zu ihrem 300jährigen Jubiläum», *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 12 (1922), 1-14 καὶ L. Kilger, «Die ersten fünfzig Jahre Propaganda-eine Wendezeit der Missionsgeschichte», *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 12 (1922), 15-30.

2. Βλ. σχετικὰ G. Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ*

ματεύσεις αυτές, στις όποιες ο Λούκαρης πήρε μέρος με μοναδικό στόχο να κερδίσει χρόνο, ματαιώθηκαν όριστικά στις 13 Νοεμβρίου 1627, όταν το συμβούλιο της Propaganda Fide έγκατέλειψε κάθε προσπάθεια διπλωματικής λύσης και έλαβε επιθετικά μέτρα έναντίον του Λούκαρη.³ Στή σκληρή αντιπαράθεση μεταξύ φιλοκαλβινιστών όρθοδόξων και ένωτικων, που έμελλε να διαρκέσει δεκαετίες, ή έκδοση και ή διακίνηση βιβλίων επρόκειτο να παίξει κρίσιμο ρόλο, πράγμα που ο Λούκαρης διέγινωσε από την αρχή. Γι' αυτόν το λόγο ήδη στα 1614 είχε συμβουλευσει τους όρθοδόξους της Λεμβέργης να χρησιμοποιήσουν το βιβλίο ως μέσον ανάσχεσης της καθολικής προπαγάνδας.⁴ Νωρίτερα, ο Λούκαρης είχε τυπώσει, κατόπιν έντολης του μέντορά του πατριάρχη Άλεξανδρείας Μελέτιου Πηγά, δύο άνθενωτικά έργα του τελευταίου

1620-1638, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Άθήνα 1992, σ. 121-135· βλ. επίσης G. Hofmann, *Griechische Patriarchen und Römische Päpste. Untersuchungen und Texte. II. 1. Patriarch Kyrillos Lukaris und die Römische Kirche*, Roma 1929, σ. 51-53.

3. Η απόφαση που έλαβαν οί καρδινάλιοι G. G. Millini, L. Ludovisi, L. Megalotti, F. Barberini και O. Bandini έναντίον του Λούκαρη δημοσιεύτηκε από τόν Hofmann, *Kyrillos Lukaris*, ό.π., σ. 55-57· πβ. και τὰ σχόλια του συγγραφέα, ό.π., σ. 36-37. Η Propaganda έκλινε τώρα στην υιοθέτηση σκληρής τακτικής έναντίον του Λούκαρη, εϋθυγραμμιζόμενη έτσι με τή γαλλική διπλωματία, την όποία εκπροσωπούσε ό πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη Philippe de Harlay, Comte de Césy (για τή γαλλική πολιτική έναντι του Πατριαρχείου και τόν Césy βλ. Hering, *Οίκουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 81-119). Ο Λούκαρης από την πλευρά του, ενώ συντηρούσε τις δñθεν φιλικές επαφές του με τόν Κανάκη Ρώσση και τó Βατικανό, πραγματοποιούσε συστηματικά τó σχέδιό του να αποκλείσει σταδιακά από τήν Άνατολική Έκκλησία τόσο τήν καθολική Προπαγάνδα όσο και τούς φιλοενωτικούς μητροπολίτες του Πατριαρχείου. Ταυτόχρονα, προχώρησε και στην ίδρυση έλληνικών σχολείων (ό Λούκαρης σχεδίαζε μάλιστα τήν ίδρυση Κολλεγίου στην Κεφαλονιά, πράγμα που ή Βενετία δέν έβλεπε με καλό μάτι, ό.π., σ. 200). Θά μπορούσε να υποτεθεί ότι ό Λούκαρης απέβλεπε στη δημιουργία μις τάξης μορφωμένων ίερωμένων, που θά μπορούσαν να στηρίξουν μι έκκλησία αυτόνομη θεολογικά και πολιτικά από τή Δύση. Σ' αυτήν τήν περίπτωση θά έπιβεβαιωνόταν και ή εκτίμηση του καρδινάλιου Melchior Khlesl, ό όποιος σέ έπιστολή του προς τόν καρδινάλιο O. Bandini, όπου άνανεφαλιώνει τó ιστορικό της δράσης του έναντίον του Λούκαρη, υποστηρίζει ότι ό πατριάρχης ήθελε να διατηρεί δñθεν φιλικές σχέσεις τόσο με τούς καθολικούς όσο και με τούς προτεστάντες για να τούς χρησιμοποιεί όπως αυτός ήθελε (βλ. ό.π., σ. 145 σημ. 5).

4. E. Ovsjannikov, *Kirill Lukaris i ego bořba s rimo-Katoličeskoju propagandoju na Vostokě*, Novočerkassk 1903, σ. 148, στο Hering, *Οίκουμενικό Πατριαρχείο*, ό.π., σ. 196.

στὰ τυπογραφεία τῆς Λεμβέργης⁵ καὶ τῆς Βίλνας,⁶ ὅπου εἶχε σταλεῖ γιὰ νὰ ὀργανώσει τὴν ἀντίσταση ἐναντὶον τῶν οὐνιτῶν ποὺ δροῦσαν στὴν Πολωνία. Τὸ 1622 φαίνεται ὅτι πέτυχε μὲ ἐνέργειές του νὰ τυπωθεῖ στὴ Βιτεμβέργη ἡ *Κατήχησις* τοῦ Ζαχαρία Γεργανοῦ.⁷ Τὴν ἴδια

5. Θ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, τ. 1, Ἀθήνα 1984, σ. 350 ἀρ. 4692· Ἐ. Legrand, *Bibliographie Hellénique... au XVe et XVIe siècles...*, τ. 2, Paris 1885, σ. 88-89, ἀρ. 200· G. Podskalsky, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821*, μτφρ. πρωτοπρ. Γ. Δ. Μεταλληνός, Ἀθήνα 2005, σ. 184.

6. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ὅ.π., σ. 350 ἀρ. 4690· Legrand, *Bibliographie Hellénique... au XVe et XVIe siècles...*, ὅ.π., σ. 115-119 ἀρ. 218· R. Flogaus, *Die griechischsprachige catechetische Literatur des 16. und 17. Jahrhunderts*, Berlin 2008 (ἀνέκδοτη ἐργασία ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ (Habilitation)), σ. 86, 207 ἀρ. 114· Podskalsky, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ὅ.π., σ. 185.

7. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀφιερώνει ὁ Ζ. Γεργανὸς στὸν Ἰωάννη Γεώργιο Α', δούκα τῆς Σαξωνίας, ἐνῶ τὸ περιεχόμενό του ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸν κοσμήτορα καὶ ὅλους τοὺς καθηγητὲς τῆς Θεολογικῆς σχολῆς τῆς Βιτεμβέργης (Ζ. Γεργανός, *Χριστιανικὴ Κατήχησις...*, ἐν τῇ Οὐιπτεμβέργη [sic] 1622, 1r, 14r). Εἶναι πιθανὸν ὁ Κύριλλος Λούκαρης νὰ ἦταν αὐτὸς ποὺ μεσολάβησε μετὰξὺ Ζ. Γεργανοῦ καὶ τῶν λουθηρανῶν τῆς Βιτεμβέργης ὥστε νὰ τυπωθεῖ ἐκεῖ ἡ κατήχησις τοῦ πρώτου καὶ —ἀργότερα— νὰ διαδοθεῖ στὴν Ἀνατολή. Μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθεῖ ὁ χαρακτήρας ποὺ εἶχε αὐτὴ ἡ συνεργασία τοῦ Λούκαρη μὲ τοὺς λουθηρανούς τῆς Βιτεμβέργης, πῶς ἐξελίχθηκε καὶ ποιοὶ ἦταν οἱ στόχοι τῆς. Στὴν εἰσαγωγή του στὴν ἐκδόση τῆς χειρόγραφης ἐξήγησις τοῦ Γεργανοῦ στὴν Ἀποκάλυψη, ὁ Α. Ἀργυρίου κάνει λόγο γιὰ συνεργασία τοῦ Λούκαρη μὲ τοὺς Βιτεμβέργιους, χωρὶς ὥστόσο νὰ προσκομίζει κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ στηρίξει τὶς εὐλογες, κατὰ τὰ ἄλλα ὑποθέσεις του (Α. Ἀργυρίου, *Ζαχαρία Γεργανὸς ἀπὸ τὴν Ἄρτα ἐξήγησις εἰς τὴν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ὑψηλοτάτου Θεολόγου Ἀποκάλυψιν*, Ἀθήνα 1991, σ. 24-25). Ἐνα σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ μιὰ τέτοια συνεργασία ἐντόπισα στὴν ἀπόφαση τῆς Congregatio de Propaganda Fide τῆς 13ης Νοεμβρίου 1627 σχετικὰ μὲ τὴ διαχείριση τοῦ προβλήματος τοῦ Λούκαρη: «primo scribendum esse Petro Stavrino iesuitae in urbe Viterbiensi degenti, ut catechismum lingua vulgari graeca a Cyrillo contra catholica dogmata impressum sub nomine cuiusdam Zachariae una responsione facta a beatae memoriae fratre Andrea graeco iesuita Romam quamprimum mittat...» (Hofmann, *Kyrrillos Lukaris*, ὅ.π., σ. 55-56). Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται ὅτι γιὰ τὸ Βατικανὸ ὄχι μόνον ἦταν δεδομένη ἡ συνεργασία τοῦ Λούκαρη μὲ τοὺς Βιτεμβέργιους, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ κατήχησις τοῦ Γεργανοῦ θεωροῦνταν ὡς ἔργο τοῦ πατριάρχου. Ἀπὸ ἄλλες πηγὲς γνωρίζουμε ὅτι ὁ πατριάρχης πράγματι εἶχε γράψει μιὰ κατήχησις, ἡ ὁποία λανθάνει (Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο*, ὅ.π., σ. 219-220). Θὰ μπορούσε ἡ λανθάνουσα αὐτὴ κατήχησις νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν κατήχησις τοῦ Γεργανοῦ; Ἄν καὶ κάτι τέτοιο δὲν μοῦ φαίνεται πιθανό, δεδομένης τῆς μεγάλης ομοιότητος ποὺ παρουσιάζει ἡ γλώσσα τῆς κατήχησις μὲ τὴν Ἐξήγησις τοῦ Γεργα-

χρονιά θὰ προσπαθήσει, μέσω τοῦ Μητροφάνη Κριτόπουλου, νὰ τυπώσει κάποια βιβλία στήν Ἀγγλία. Ωστόσο, τὶς μεμονωμένες αὐτὲς προσπάθειες ἐπρόκειτο νὰ ἀκολουθήσει ἓνα συστηματικὸ ἐκδοτικὸ ἐγγείρημα, τὸ ὁποῖο στηρίχθηκε στὸ πρόσωπο τοῦ μοναχοῦ Νικόδημου Μεταξᾶ. Ὁ τελευταῖος βρισκόταν ἀπὸ τὸ 1623 στήν Ἀγγλία, ὅπου ἔμαθε τὴν τυπογραφικὴ τέχνη καὶ τύπωσε κάποια χειρόγραφα ποὺ τοῦ εἶχε στείλει ὁ Λούκαρης ἐνῶ ταυτόχρονα προετοίμαζε, μὲ προτροπὴ τοῦ πατριάρχη, τὴν ἔδρυση τυπογραφείου στήν Κωνσταντινούπολη.⁸

Ἡ Ρώμη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς εἶχε πρώτη χρησιμοποιοῦναι — μὲ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα — τὸ βιβλίο ὡς μέσον στήν προσπάθειά της γιὰ τὴν ὑπαγωγὴ τῶν ὀρθοδόξων στήν Ἀγία Ἐδρα. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1576, μὲ ἐντολὴ τοῦ Γρηγορίου ΙΓ', κυκλοφοροῦσαν στήν Ἀνατολὴ ἐλληνικὰ βιβλία πρὸς διευκόλυνση τῆς ἱεραποστολῆς.⁹ Ἀργότερα, τὸ Βατικανὸ θὰ ἀρχίσει νὰ τυπώνει σὲ διάφορα τυπογραφεῖα τῆς Ρώμης βιβλία σὲ νεοελληνικὴ γλῶσσα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα διανεμόνταν δωρεὰν στήν Ἀνατολή. Μάλιστα, ἡ Propaganda σχεδίαζε ἤδη ἀπὸ τὴ σύστασή της τὴν ἔδρυση τυπογραφείου. Αὐτὸς ἦταν μᾶλλον καὶ ὁ λόγος ποὺ ἀπέριψε κατὰ τὴν ἔδρυσή της τὴν πρόταση τοῦ ἱταλοῦ τυπογράφου Stefano Paolini γιὰ ἀποκλειστικὴ συνεργασία στήν ἐκδοσὴ ἐλληνικῶν βιβλίων.¹⁰ Ἔτσι, τέσσερα χρόνια ἀργότερα (14 Ἰουλίου 1626) τὸ

νοῦ στήν Ἀποκάλυψη, ὥστόσο πρέπει ἡ συγγραφή καὶ ἡ ἐκδοσὴ τῆς κατήχησης νὰ ἔγιναν σὲ σύμπραξη μὲ τὸν Λούκαρη.

8. Γιὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Μεταξᾶ στήν Ἀγγλία καὶ τὴν ἐκεῖ τυπογραφικὴ του δραστηριότητα βλ. L. Augliera, *Libri, politica, religione nel Levante del Seicento: la tipografia di Nicodemo Metaxàs, primo editore di testi Greci nell'Oriente orthodoxo*, Venezia 1996, σ. 32 κ.έ.· D. Grammatikos, *Leben und Werk von Nikodemos II. Metaxas. Die erste griechische Druckerei in Konstantinopel und auf Kephallonia*, Mainz 1988, σ. 113-128· ἐπίσης βλ. E. Layton, «Nikodemos Metaxas, the First Greek Printer in the Eastern World», *Harvard Library Bulletin* 25 (1967), 140-168, ἐιδικότερα 143-159.

9. Βλ. A. Gottlob, «Die lateinischen Kirchengemeinden in der Türkei und ihre Visitationen durch Petrus Cedulini, Bischof von Nova, 1580-81», *Historisches Jahrbuch* 6 (1885), 42-72, ἐιδικότερα 46.

10. Βλ. W. Henkel, «The Polyglot Printing-Office of the Congregation», *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria rerum*, τ. I/1, Freiburg 1971, σ. 335-350, ἐιδικότερα 336 κ.έ.· βλ. ἐπίσης Ὁ Ἰδιος, *Die Druckerei der Propaganda Fide: eine Dokumentation*, München 1977, σ. 9 κ.έ. Γιὰ τὴν ἐκδοτικὴν προσπάθεια τῆς Propaganda σὲ συνεργασία μὲ τὸν τυπογράφου Stefano Paolini πρὶν ἀπὸ τὴν ἔδρυση δικοῦ της τυπογραφείου βλ. ὁ.π., σ. 9.

συμβούλιο της Propaganda θα πάρει τελικά την απόφαση να προχωρήσει στη σύσταση πολύγλωσσου τυπογραφείου, που θα διέθετε και έλληνικά τυπογραφικά στοιχεία.¹¹

Το γεγονός αυτό δεν ήταν άσχετο, κατά τη γνώμη μου, με τις εξελίξεις στην Ανατολή. Τον ίδιο μήνα (Ιούλιος 1626), ο λατίνος επίσκοπος της Κεφαλονιάς Michele Varolio είχε πληροφορήσει την Propaganda ότι ο Μεταξάς έτοιμαζόταν να έρθει στο νησί από τη Βενετία, τελευταίο σταθμό στο ταξίδι της επιστροφής του από την Αγγλία· ο επίσκοπος φοβόταν ότι η παρουσία του στο νησί θα μπορούσε να προκαλέσει προβλήματα. Ο Μεταξάς μετέφερε πράγματι το τυπογραφείο του στην Κεφαλονιά, και προσπάθησε να συλλέξει εκεί τα τελευταία τυπογραφικά στοιχεία που του έλειπαν.¹² Ο Michele Varolio δεν ήταν ο μόνος που έσπευσε να ενημερώσει την Propaganda σχετικά με τα έκδοτικά σχέδια του πατριάρχη, ώστε αυτή να έτοιμάσει την έκδοτική πάντησή της.

Τον ίδιο μήνα (22η Ιουλίου 1626) ο φραγκισκανός Ambrosio de Polla με επιστολή του πληροφόρησε την Propaganda ότι δύο έντολοδοχοι του Λούκαρη (έννοούσε τον Μεταξά και τον Κριτόπουλο) είχαν τυπώσει στην Αγγλία δύο βιβλία.¹³ Ωστόσο, αν και η Propaganda έλαβε άμεσα μέτρα, αντιδρώντας στις εξελίξεις αυτές, και πήρε την απόφαση να ιδρύσει ελληνικό τυπογραφείο, οι διαδικασίες για τη σύστασή του επρόκειτο να αποβούν χρονοβόρες, με αποτέλεσμα η Ρώμη να αΐφνιδιαστεί εκ νέου από τις έκδοτικές εξελίξεις στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή.

Το άργότερο στις 17 Ιουνίου του 1627 το Βατικανό είχε πληροφορηθεί και από τον γάλλο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Philippe de Harlay, Comte de Césy, τα σχετικά με τα βιβλία που είχε τυπώσει ο Μεταξάς στην Αγγλία καθώς και με το τυπογραφείο που έφερνε μαζί

11. "Ο.π., σ. 336· πβ. Ludwig von Pastor, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Restauration und des Dreißigjährigen Krieges. Gregor XV und Urban VIII (1621-1644)*, τ. 13 (δεύτερο μέρος), Freiburg im Breisgau 1929, σ. 743.

12. Θ. Παπαδόπουλος, «Άγνωστα έργα Έλλήνων υπό έκδοση», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15ος-19ος αιώνας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Αθήνα 2004, σ. 291-308, ειδικότερα 292-293.

13. Θ. Παπαδόπουλος, «Βιβλία καθολικών και βιβλία ορθοδόξων», *Ο Έρμηνιστής* 19 (1993), 36-65, ειδικότερα 38.

του.¹⁴ Ένα μήνα αργότερα, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1627, ὁ Νικόδημος Μεταξᾶς καταφθάνει στὴν Κωνσταντινούπολη φέρνοντας μεγάλο ἀριθμὸ βιβλίων ποὺ εἶχε τυπώσει στὴν Ἀγγλία, καθὼς καὶ τυπογραφικὸ ἐξοπλισμό. Ἔτσι, ἰδρύεται τὸ πρῶτο ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία.¹⁵ Ταυτόχρονα ἀρχίζει καὶ ἡ διανομὴ τῶν βιβλίων ποὺ εἶχε φέρει ὁ Μεταξᾶς. Μόνο ἡ *Πραγματεία σύντομος κατὰ Ἰουδαίων* τοῦ Κύριλλου Λούκαρη διανεμήθηκε μέσα σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα σὲ 3000 ἀντίτυπα.¹⁶ Τὸ γεγονὸς αὐτὸ θὰ ξεσηκώσει ἀντιδράσεις στὸ Βατικανὸ ἀλλὰ καὶ στὸ Παρίσι.¹⁷ Ὁ γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη Césy, σφοδρὸς πολέμιος τοῦ Λούκαρη, θὰ καταφέρει σὲ συνεργασία μὲ τοὺς ἰησουίτες νὰ προκαλέσει τὸ κλείσιμο τοῦ τυπογραφείου τοῦ Μεταξᾶ ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές.¹⁸

14. Grammatikos, *Nikodemos II. Metaxas*, ὁ.π., σ. 130.

15. Βλ. σχετικὰ Augliera, *La tipografia di Nicodemo Metaxas*, ὁ.π., σ. 44 κ.έ.· Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο*, ὁ.π., σ. 194-212· ἐπίσης βλ. Grammatikos, *Nikodemos II. Metaxas*, ὁ.π., σ. 260 κ.έ.· Γ. Μπῶκος, *Τὰ πρῶτα ἐλληνικὰ τυπογραφεῖα στὸ χῶρο τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» (1627-1827)*, Ἀθήνα 1997, σ. 29-43.

16. Hofmann, *Kyrrillos Lukaris*, ὁ.π., σ. 67-68. Ὁ Λούκαρης εἶχε γράψει τὸ ἔργο αὐτὸ ὅταν ἀκόμη ἦταν πατριάρχης Ἀλεξανδρείας. Ὁ Μεταξᾶς, ποὺ ἐξέδωσε τὸ ἔργο στὴν Ἀγγλία, τὸ ἀφιέρωσε στὸν Βλάσιο Σκαρλάτο, βλ. Κ. Λούκαρις, *Πραγματεία σύντομος κατὰ Ἰουδαίων...*, [Λονδίνο] 1627, φ. 1^ν-2^ν.

17. Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο*, ὁ.π., σ. 201 σημ. 36.

18. Ὅταν τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Λούκαρη, λίγο μετὰ τὴν κατὰσχεσή του, θὰ ἐπιστραφεῖ στὸν Μεταξᾶ ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές, ὁ ὀλλανδὸς πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη Cornelis Haga (1678-1654) θὰ προσπαθήσει νὰ τὸ θέσει στὴν κατοχὴ του. Ὅπως γράφει στὶς 19 Αὐγούστου 1628 ὁ βενετὸς βάλιλος στὴν Κωνσταντινούπολη, «... τὸ τυπογραφεῖον ἀπεμακρύνθη ἐντεῦθεν καὶ οὕτως ἀποφεύγεται εἰς τὸ μέλλον κάθε σκάνδαλον ἢ ζιζάνιον ποὺ ἤμπορουσε νὰ προκύψῃ ἀπὸ τὴν λειτουργίαν τούτου· ὁ Σεβασμιώτατος Μεταξᾶς συμπεριεφέρθη εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἄριστα, διότι τοῦ τὸ ἐζήτησεν ὁ Φλαμανδὸς πρέσβυς νὰ τοῦ τῷ παραχωρήσῃ, ἀλλὰ οὗτος ἡρνήθη μὲ διάφορα προσχήματα, προτιμήσας μᾶλλον νὰ ζημιώσῃ ἐπαισθητῶς τὰ συμφέροντά του παρὰ νὰ τὸ ἐκχωρήσῃ εἰς ἄλλους...» (Κ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικὰ ἔγγραφα ἀνέκδοτοι πληροφορίαι σχετικάι πρὸς τοὺς Πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1556-1702*, Ἀθήνα 1951, σ. 47). Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται ὅτι ἡ Βενετία, μολονότι σύμμαχος τοῦ Λούκαρη, ἀντιτασσόταν ὥστόσο ἀνοιχτὰ στὰ ἐκδοτικὰ σχέδια τοῦ πατριάρχου. Ἡ δῆθεν ἄρνηση τοῦ Ν. Μεταξᾶ νὰ παραχωρήσῃ τὸ τυπογραφεῖο στὸν Haga εἶχε ἴσως νὰ κάνει μὲ μυστικὴ συμφωνία του μὲ τὴ Βενετία, ὥστε αὐτὴ νὰ ἐπιτρέψῃ ὡς ἀντάλλαγμα τὴν ἄνοδό του στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τῆς ἐπαρχίας Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, ἡ ὁποία γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ προήχθη σὲ ἀρχιεπισκοπή. Ἡ ἐνθρόνισή του ἐγινε ἀμέσως μετὰ, ἐνῶ ὁ μέχρι τότε μη-

Ἐνῶ συνέβαιναν αὐτά, ἡ Propaganda δὲν εἶχε ἀκόμη κατορθώσει, λόγω ἔλλειψης ἑλληνικῶν στοιχείων, νὰ τυπώσει ἑλληνικά βιβλία, μολονότι εἶχε ἤδη προχωρήσει στὴν ἱδρυση τοῦ πολύγλωσσου τυπογραφείου της.¹⁹ Τὴν ἔλλειψη ἑλληνικῶν στοιχείων, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ καρδινάλιος Guido Bentivoglio ἤδη στὶς 25 Μαΐου τοῦ 1627, θὰ προσπαθήσει νὰ καλύψει τὸ Βατικανό, δανειζόμενο ἀπὸ τὴ δούκισσα Salvati τὰ ἑλληνικά στοιχεῖα ποὺ εἶχαν κατασκευασθεῖ κατὰ παραγγελία τοῦ ἐκλιπόντος καρδινάλιου Salvati. Ἀργότερα, τὸ Βατικανό θὰ ἀγοράσει ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Salvati ἑλληνικά, λατινικά καὶ ἑβραϊκά στοιχεῖα στὴν πολὺ καλὴ τιμὴ τῶν 300 σκούδων.²⁰

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1627 ἓνας νέος πληροφοριοδότης τῆς Propaganda ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ θὰ κάνει μιὰ βαρυσήμαντη παρέμβαση, ὁδηγώντας τὴν νὰ ἐπισπεύσει τὴν ἱδρυση ἑλληνικοῦ τυπογραφείου, καὶ δίνοντάς της μάλιστα ἀκριβεῖς ὁδηγίες γιὰ τὸ πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ κινηθεῖ. Πρόκειται γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Παροναξίας Ἱερεμία Βαρβαρῆγο,²¹ ἐγνωσμένο ἐχθρὸ τοῦ Κύριλλου Λούκαρη. Μὲ ἐπιστολὴ του τῆς

τροπολῖτης Π. Δοξαράς ὁδηγήθηκε σὲ παραίτηση· γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία τῆς βενετοκρατούμενης Ἑπτανήσου: σὲ ἀναζήτηση μιᾶς ἀνέφικτης “κανονικότητος”», *Ζ’ Πανιόνιο Συνέδριο, Λευκάδα*, 26-30 Μαΐου 2002, *Πρακτικά*, τ. Α’, Ἀθήνα 2004, σ. 481-512, ἐιδικότερα 495-499 καὶ Ὁ ἴδιος, «Σχετικὰ μὲ τὴν “τρισεπισκοπή” τοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ (1635)», *ΣΤ’ Διεθνὲς Πανιόνιο Συνέδριο, Ζάκυνθος*, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, *Πρακτικά*, τ. Γ’, Ἀθήνα 2002, σ. 279-303, ἐιδικότερα 279-284.

19. Γιὰ τὴν ἱδρυση τοῦ τυπογραφείου βλ. Schmidlin, «Propagandakongregation», ὁ.π., σ. 14· ἐπίσης βλ. L. von Pastor, *Geschichte der Päpste*, ὁ.π., σ. 743· Henkel, «The Polyglot Printing-Office», ὁ.π., σ. 335-338· τὰ πρῶτα τυπογραφικὰ στοιχεῖα τὰ εἶχε στείλει ὁ Φερδινάνδος Β’ τῆς Αὐστρίας, καὶ προέρχονταν ἴσως ἀπὸ πρῶην προτεσταντικὸ τυπογραφεῖο. Τὰ στοιχεῖα ἔφθασαν ἀπὸ τὴν Αὐστρία στὴ Ρώμη μέσω Ἀρχόντας συνοδείας ἐνὸς καπουτσίνου μοναχοῦ (ὁ.π., σ. 336 σημ. 3). Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Φερδινάνδου γιὰ τὸ τυπογραφεῖο τῆς Propaganda, ὅπως ἀντίστοιχα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἀγγλων καὶ τῶν Ὁλλανδῶν γιὰ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Λούκαρη, ἔχει νὰ κάνει βεβαίως μὲ τὴ μεγάλη θεολογικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἀντιπαράθεση καθολικῶν καὶ προτεσταντικῶν δυνάμεων στὴ δυτικὴ Εὐρώπη.

20. Henkel, «The Polyglot Printing-Office», ὁ.π., σ. 337.

21. Γιὰ τὸν Βαρβαρῆγο βλ. C. Karalevskij, «Barbarigo Jérémie», *Dictionnaire d’histoire et de géographie ecclésiastiques* 6 (1932), στ. 580-582· Ζ. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 427-430· V. Laurent, «La mission des Jésuites à Naxos», *Échos d’Orient* 34 (1935), 350-481, ἐιδικότερα 350-351· L. von Pastor, *Geschichte der Päpste*, ὁ.π.,

30ῆς Αὐγούστου 1627, ὁ Βαρβαρῆγος ὑποδεικνύει στὴν Propaganda νὰ ἀναθέσει σὲ οὐνίτες ἑλλήνες λογίους, ὅπως τὸν Πέτρο Ἀρχοῦδιο καὶ τὸν Ι. Μ. Καρυοφύλλη, νὰ ἀπαντήσουν στὰ ἐκδομένα ἀπὸ τὸν Λούκαρη ἀντικαθολικὰ βιβλία, συγγράφοντας καὶ τυπώνοντας βιβλία σὲ ἀπλὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα:

«Λέω λοιπόν, γιατί νὰ γράφει κανεῖς σὲ λόγια Ἑλληνικά καὶ νὰ μιᾷ στὴν δημοτικὴ, ἐφόσον στὸ ἔθνος μας ἡ λόγια γλῶσσα ἤδη χάνεται, καὶ δὲν τὴν καταλαβαίνουν παρὰ μόνον λίγοι;»²²

Ἐπίσης, ὁ Βαρβαρῆγος ἔθεσε στὴ διάθεση τῆς Propaganda λεπτομερεῖς περιγραφὰς τῶν βιβλίων ποὺ ἔφερε ὁ Μεταξᾶς ἀπὸ τὴν Ἀγγλία,²³ καθὼς καὶ πληροφορίες γιὰ τὶς νέες ἐκδόσεις ποὺ σχεδίαζε ὁ Λούκαρης, ὅπως αὐτὴ τοῦ Θεολογικοῦ τοῦ Γεωργίου Κορέσσου.²⁴ Ὁ Βαρβαρῆγος ἦταν ἐπίσης αὐτὸς ποὺ ἐπισήμανε στὴ Ρώμη τὴν ἀναγκαιότητα λήψης μέτρων ὥστε νὰ κλείσει τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Μεταξᾶ· μάλιστα ὑπέδειξε στὴν Propaganda —ποὺ ἔσπευσε νὰ ἀκολουθήσει τὴ συμβουλὴ του— τὸν γάλλο πρεσβευτὴ ὡς τὸ καταλλήλοτερο πρόσωπο γιὰ νὰ ἐνεργήσει σ' αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Στις 27 Ὀκτωβρίου 1627 ὁ Βαρβαρῆγος θὰ στείλει νέα ἐπιστολὴ στὴν Propaganda de Fide, ὅπου σημειώνει τὰ ἑξῆς:

«Φροντίστε νὰ ἐμποδίσετε τὴν (λειτουργία τοῦ) τυπογραφείου ποὺ ἦλθε, πράγμα ποὺ εἶναι εὐκόλο νὰ γίνεῖ, παρακινώντας τὸν κύριο Πρέσβη τῆς Γαλλίας —μὲ κάποια ἑξοδὰ— νὰ δώσει στὸ θέμα αὐτὸ ιδιαίτερη προσοχή, καὶ νὰ τὸ ἐμποδίσει.»²⁵

σ. 754· P. P. Rodota, *Dell' origine, progresso e stato presente del Rito Greco in Italia*, τ. 3, Roma 1763, σ. 172-175· Π. Γρηγορίου, *Σχέσεις Καθολικῶν καὶ Ὁρθοδόξων*, Ἀθήνα 1958, σ. 70-72· Hofmann, *Kyrrillos Lukaris*, ὁ.π., σ. 32.

22. «dico così perché il scrivere in litterale greco e parlar a sordi, essendo già nella nostra natione sia persa la lingua litterale e non sia intesa se non da pochi»: Παπαδόπουλος, «Ἀγνωστὰ ἔργα», ὁ.π., σ. 293 σημ. 7.

23. Παπαδόπουλος, «Βιβλία καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων», ὁ.π., σ. 37 σημ. 9· γιὰ τὰ τυπωμένα στὸ Λονδίνο ἔργα βλ. Augliera, *La tipografia di Nicodemo Metaxàs*, ὁ.π., σ. 33 κ.έ.· Layton, «Nikodemos Metaxas», ὁ.π., σ. 153 κ.έ.· ἐπίσης βλ. Grammatikos, *Nikodemos II. Metaxas*, ὁ.π., σ. 230-260.

24. Παπαδόπουλος, «Βιβλία καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων», ὁ.π., σ. 37 σημ. 9. Τὴν πληροφορία αὐτὴ εἶχε δώσει στὸν Βαρβαρῆγο ὁ ἴδιος ὁ Κορέσσος (γιὰ τὶς προσπάθειες ἐκδόσεως τοῦ ἀνέκδοτου μέχρι σήμερα Θεολογικοῦ τοῦ Κορέσσου βλ. Ὁ ἴδιος, «Ἀγνωστὰ ἔργα», ὁ.π., σ. 295-296).

25. «provederete di impedire la stampa venuta, cosa che è facile a farsi ordi-

Στις 13 Νοεμβρίου 1627 θα λάβει χώρα στη Ρώμη μιὰ σημαντική συνεδρίαση, παρόντων τῶν καρδινάλιων Ο. Bandini, G. G. Millini, L. Ludovisi, L. Megalotti καὶ F. Barberini, κατὰ τὴν ὁποία θὰ διαβαστεῖ ἡ παραπάνω ἐπιστολὴ τοῦ Βαρβαρήγου μαζὶ μὲ μία ἄλλη ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε στείλει τὸν προηγούμενο Σεπτέμβριο.²⁶ Οἱ ἀποφάσεις ὑπ' ἀριθμὸν 4 καὶ 6 τῆς συνεδρίασης αὐτῆς τοῦ συμβουλίου τῆς Propaganda Fide υἱοθετοῦν τὶς συμβουλὲς τοῦ Βαρβαρήγου σχετικὰ μὲ τὴ λήψη μέτρων ἐναντίον τοῦ πατριάρχη. Συγκεκριμένα, προβλέπεται ὅτι

«ἡ ἀποπομπὴ τοῦ Κύριλλου ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνον πρέπει νὰ ἀνατεθεῖ μόνον στὸν Γάλλο πρεσβευτὴ... Πρέπει (νὰ ἐνεργήσουμε ὥστε) νὰ ἐμποδιστεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἡ πρόοδος τοῦ ἀνοίγματος τοῦ ἐλληνικοῦ πιεστηρίου καὶ τυπογραφείου στὴν πόλιν τῆς Κωνσταντινούπολης.»²⁷

Ἡ Propaganda Fide υἱοθετεῖ ἀμέσως τὶς ὑποδείξεις τοῦ Βαρβαρήγου, τόσο γιὰτὶ αὐτὸς εἶχε ἀποδειχθεῖ πιστὸς συνεργάτης της, ὅσο καὶ γιὰτὶ τῆς ἦταν γνωστὸ τὸ θανάσιμο μίσος του γιὰ τὸν Λούκαρη. Ἀμέσως μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς Ὁμολογίας τοῦ Λούκαρη τὸ 1629, ὁ Βαρβαρήγος, ἐκμεταλλεζόμενος τὴν εὐκαιρία, συγκάλεσε σὺνάξιν μητροπολιτῶν, ἱερέων τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἐξεχόντων λαϊκῶν, καὶ ἀνέλυσε μπροστὰ τοὺς τὶς αἱρέσεις τῆς Ὁμολογίας, προκαλώντας ἔτσι τὴν ἀγανάκτηση τῶν παρευρισκομένων ἐναντίον τοῦ Λούκαρη.²⁸ Ἀμέσως

nando al Signor Imbasciatore di Francia con qualche spesa che in cio metta diligenza di impedire»: Παπαδόπουλος, «Βιβλία καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων», β.π., σ. 37 σημ. 3. Πράγματι, τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Μεταξᾶ κατασχέθηκε προσωρινὰ ὕστερα ἀπὸ μηχανορραφία τοῦ Césy μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἰησουιτῶν τῆς Κωνσταντινούπολης (βλ. Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο*, β.π., σ. 202 κ.έ.· Augliera, *La tipografia di Nicodemo Metaxàs*, β.π., σ. 77 κ.έ.).

26. «In ea primum propositis, quae continentur in litteris archiepiscopi Naxensis graeci, oratoris galli Constantinopoli residentis et Canachii Rubei, datis augusti et septembri mensibus proxime elapsis de Cyrilli patriarchae Constantinopolitani gestis, quibus orientalem ecclesiam calviniana haeresi inficere studet, Sacra Congregatio, ut memorati Cyrilli conatibus obsistatur, censuit provisiones infrascriptas esse faciendas»: Hofmann, *Kyrillos Lukaris*, β.π., σ. 55.

27. «Deiectionem Cyrilli e sede patriarchali soli oratori gallo esse committendam... Impediendum esse praeli graeci et typographiae in urbe Constp. na aperien-dae progressum apud turcas...»: *Στὸ ἔθιο*, σ. 56.

28. «di subito unanimamente tutti l'hanno anathematizato et escommunicato»:

μετὰ συντόνισε μία προσπάθεια μητροπολιτῶν τοῦ Πατριαρχείου με στόχο τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Λούκαρη ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο.²⁹ Ὁ Λούκαρης ἀναγκάστηκε τότε νὰ ἐγκαταλείψει τὸ Φανάρι καὶ νὰ ἀναζητήσει καταφύγιο στὴν ὀλλανδικὴ πρεσβεία, ὅπου καὶ διέμεινε γιὰ ἐπτὰ ἡμέρες. Ὡστόσο, ὁ Μεγάλος Βεζίρης Regeb, ποὺ πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια ὡς καϊμακάμης εἶχε ἀποτρέψει μιὰ ἄλλη προσπάθεια ἀποπομπῆς τοῦ Λούκαρη,³⁰ δὲν ἐνέδωσε στὶς πιέσεις τῶν μητροπολιτῶν, οἱ ὁποῖες ὑποστηρίζονταν ἀπὸ τὴ γαλλικὴ διπλωματία, καὶ ἀποκατέστησε τὸν Λούκαρη στὸ θρόνο του.³¹ Ὑστερα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποτυχημένη ἀπόπειρα ἐναντίον τοῦ Λούκαρη, ὁ Βαρβαρῆγος δὲν θὰ μπορούσε νὰ μείνει ἄλλο στὴν Ἀνατολή. Ἐφυγε γιὰ τὴν Εὐρώπη, ὅπου προσπάθησε νὰ παρακινήσει τοὺς καθολικοὺς ἡγεμόνες νὰ λάβουν μέτρα ἐναντίον τοῦ Λούκαρη.³² Μάλιστα φέρεται νὰ ἔγραψε καὶ βιβλίο κατὰ τοῦ Λούκαρη, τὸ ὁποῖο καὶ σκόπευε νὰ τυπώσει στὴ Vilna.³³

Ἡ Propaganda ἀνέθεσε ἀμέσως, ἀκολουθώντας τὴ συμβουλὴ τοῦ Βαρβαρῆγου, στοὺς Πέτρο Ἀρκούδιο καὶ Ἰωάννη Ματθαῖο Καρυοφύλλη τὴν ὀργάνωση τῶν ἐλληνικῶν ἐκδόσεών της. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ Propaganda Fide μολονότι κινητοποιήθηκε γιὰ νὰ ἐφαρμόσει τὶς συμβουλές τοῦ Βαρβαρῆγου, δὲν κατόρθωσε νὰ τυπώσει ἀμέσως ἐλληνικὰ βιβλία λόγῳ τῆς ἔλλειψης τυπογραφικῶν στοιχείων. Τὸ τυπογραφεῖο θὰ εἶναι ἔτοιμο νὰ λειτουργήσῃ μόλις στὶς 17 Δεκεμβρίου 1627, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν ἔπαινο τοῦ Οὐρβανοῦ Η΄ πρὸς τὸν ὀργανωτὴ τοῦ τυπογραφείου, Achille Venereo.³⁴ Στοὺς ἐπόμενους μῆνες πρέπει νὰ κάλυψε καὶ τὶς ἐλλείψεις σὲ ἐλληνικὰ στοιχεῖα.

Τὸ συμβούλιο τῆς Propaganda συγκέντρωσε λοιπὸν ἐλληνικὰ στοιχεῖα καὶ γενικότερα ἐτοίμαζε τὴν ὑλικοτεχνικὴ ὑποδομὴ τοῦ τυπογραφείου, ἐνῶ ταυτόχρονα οἱ Ἕλληνες συνεργάτες του συνέγραφαν τὰ ἐλληνικὰ βιβλία ποὺ ἐπρόκειτο νὰ τυπωθοῦν· ὅμως ἡ ἀνάγκη νὰ ἀναχαιτι-

O. Bârlea, *De confessione orthodoxa Petri Mohilae*, Frankfurt am Main 1948, σ. 39 σημ. 16.

29. Στὸ ἴδιο.

30. Hering, *Ὀικουμενικὸ Πατριαρχεῖο*, β.π., σ. 164-165.

31. Στὸ ἴδιο, σ. 302-304.

32. Karalevskij, «Barbarigo Jérémie», β.π., στ. 581-582· Hofmann, *Kyrrillos Lukaris*, β.π., σ. 32.

33. Παπαδόπουλος, «Ἀγνωστα ἔργα», β.π., σ. 296 σημ. 23.

34. Henkel, «The Polyglot Printing-Office», β.π., σ. 338.

στεῖ ἡ ἐπίδραση ποὺ θὰ ἀσκοῦσαν τὰ βιβλία τοῦ Λούκαρη ἦταν ἐπιτακτική, καὶ γι' αὐτὸ τὸ συμβούλιο τῆς Propaganda νιώθοντας ἐντονὴ τὴν πίεση τοῦ χρόνου, κινητοποίησε ὅλους τοὺς οὐνίτες συνεργάτες του: στὸν χιωτὴ ἰησουίτη Ἀνδρέα Ρέντιο, ὁ ὁποῖος ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἐκτελοῦσε χρέη πνευματικοῦ γιὰ τοὺς ἐλληνοφώνους στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Πέτρου τῆς Ρώμης, ἀνατέθηκε ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου *Della guida overo scorta de' peccatori* τοῦ Luis de Granada.³⁵ Τότε, τὸ συμβούλιο θυμήθηκε καὶ ἓνα ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ κύριου Νεόφυτου Ροδινοῦ, μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε ἤδη ἀσχοληθεῖ στὸ παρελθόν.

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1625 ὁ Ροδινὸς εἶχε στείλει στὴν Propaganda μία κατήχηση, ἡ ὁποία ὑποβλήθηκε πρὸς ἔγκριση στὸν *magister Sacri Palatii*. Τὸ ἔργο ὅμως δὲν ἐκδόθηκε τότε λόγῳ τῆς μεγάλης του ἑκτασης.³⁶ Ἀργότερα, ὁ Ροδινὸς μὲ δύο ὑπομνήματά του πρὸς τὴν Propa-

35. Ἡ ἐλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου μὲ τὸν τίτλο *Ὁδηγία τῶν ἁμαρτωλῶν τοῦ Πατρὸς Ἀλουσίου τοῦ Γρανάτα* τυπώθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποπεράτωσή της, στὰ 1628, ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῆς Propaganda Fide, βλ. Μ. Ροῦσσος-Μηλιδώνης, *Ἑλληνες Ἰησουῖτες*, Ἀθήνα 1993, σ. 145.

36. Βλ. σχετικὰ Παπαδόπουλος, «Ἀγνώστα ἔργα», ὁ.π., σ. 293-294. Ὁ Θ. Παπαδόπουλος θεωρεῖ ὅτι αὐτὸ τὸ ἔργο ἔμεινε ἀνέκδοτο: «τὸν Ἰούλιο τοῦ 1625 ἡ Προπαγάνδα ἔστειλε στὸ *magister Sacri Palatii* τὸ ἔργο τοῦ Ροδινοῦ, στὰ νέα ἐλληνικά, “Κατήχηση”, γιὰ νὰ τὸ ἐξετάσουν δογματικὰ δύο ἔμπειρα πρόσωπα καὶ νὰ τῆς ἀναφέρουν. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὑπῆρχε πρόβλημα λόγῳ τῆς ἐκτάσεως τοῦ ἔργου. Δυὶ μισὶ χρόνια ἀργότερα ἐπανῆλθε μὲ δύο ὑπομνήματά του (συζητήθηκαν στίς 19.01.1628) καὶ παρακάλεσε νὰ τοῦ τυπώσουν τουλάχιστον ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν “Κατήχηση”, αὐτὸ ποὺ ἀφοροῦσε στὰ ἱερὰ μυστήρια. Πράγματι, τὸ ἴδιο ἔτος κυκλοφόρησε βιβλίον του μὲ τίτλο *Σύνοψις τῶν θείων καὶ ἱερῶν τῆς Ἐκκλησίας μυστηρίων* (Στὸ ἴδιο). Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται ὅτι ἡ *Σύνοψις* τοῦ Νεόφυτου Ροδινοῦ ἀποτελεῖ ἓνα μέρος τῆς ἐκτεταμένης «Κατήχησής» του. Τί ἔγινε ὅμως μὲ τὸ ὑπόλοιπο ἔργο; Παρέμεινε πράγματι ἀνέκδοτο; Στὸν πρόλογο τῆς *Συνόψεως* ὁ Ροδινὸς μᾶς δίνει μιὰ σημαντικὴ πληροφορία ποὺ διαλευκαίνει καὶ τὴν τύχη τοῦ υπολοίπου μέρους τῆς «Κατήχησής» του. Σημειώνει: «δεχθῆτε λοιπὸν πρὸς τὸ παρὸν αὐτὸν τὸν ὀλίγον μας κόπον μὲ εὐγνωμοσύνην, καὶ καλὴν διάθεσιν, καὶ ἀναγνώθετε, καὶ ἀπολαύσατέ τον, ὥστε νὰ δώσῃ ὁ Θεὸς νὰ τυπώσωμεν καὶ τὴν Πανοπλίαν, τουτέστιν ἄλλο βιβλίον εἰς τὸ ὁποῖον γράφομεν πλατύτερον καὶ πλουσιώτερον, τόσον διὰ τὰ μυστήρια τῆς ἐκκλησίας, ὅσον καὶ διὰ ἄλλα πολλὰ» (Ν. Ροδινός, *Σύνοψις τῶν ἱερῶν τῆς ἐκκλησίας μυστηρίων*, Romae 1633, 6'). Τὰ παραπάνω δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολία, πὼς τὸ ἔργο μὲ τὸν τίτλο *Πανοπλία* ταυτίζεται μὲ τὴν «Κατήχηση» ἐκείνη, μὲ τὴν ὁποία τὸ συμβούλιο τῆς Propaganda Fide ἀσχολήθηκε στίς 19 Ἰανουαρίου 1628. Πράγματι, καὶ ἡ *Πανοπλία* τυπώθηκε τὸ 1630 ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Β. Zanneti, ἐνῶ τὸ τυπογραφεῖο τῆς Propaganda τύπωνε ἤδη ἀπὸ τὸ 1628

ganda θα προσπαθήσει μάταια να πετύχει την έκδοση τουλάχιστον του τμήματος εκείνου της κατήχησης που πραγματεύεται τα μυστήρια της Ἐκκλησίας.³⁷ Τώρα όμως οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές, καθώς η Propaganda Fide βιαζόταν και το περί μυστηρίων τμήμα του έργου του Ροδινού ήταν το μόνο έτοιμο προς έκδοση. Το θέμα της έκδοσής του θα συζητηθεί τώρα στο συμβούλιο της Propaganda την 19η Ἰανουαρίου 1628. Την επιτακτική αναγκαιότητα της έκδοσης μαρτυρεί και μια επιστολή που έστειλε στο συμβούλιο (21 Μαρτίου 1628) ο αρχιμανδρίτης Εὐθύμιος, ο οποίος έπαιζε πρωταγωνιστικό ρόλο στις ένωτικές

έλληνικά έργα. Μάλιστα, την ίδια χρονιά θα τυπωθεί στο τυπογραφείο της Propaganda το *Περί εξομολογήσεως* του Ν. Ροδινού. Το γεγονός ότι η *Πανοπλία* τυπώθηκε —όπως και η *Σύνοψις*— από το τυπογραφείο του Zanneti, επιβεβαιώνει την υπόθεσή μου, ότι η Propaganda είχε αναθέσει τη στοιχειοθέτηση (και εκτύπωση) των δύο έργων στον Zanneti πριν ακόμη ολοκληρώσει την οργάνωση του τυπογραφείου της. Αντίθετα, το *Περί εξομολογήσεως* του Ροδινού, το οποίο γράφτηκε στα τέλη του 1628, τυπώθηκε από το τυπογραφείο της, που ήταν τότε ήδη σε λειτουργία. Το ότι η *Σύνοψις* αποτελεί περίληψη της *Πανοπλίας* φαίνεται και από τα έξι ενδεικτικά παράλληλα: «... να μην το λατρέψεις και να μην το προσκυνήσεις όπως έκαμαν οι έλληνες... Διότι τιμώντας ταίς εικόναίς του Χριστού, και των αγίων δεν ταίς προσκυνούμεν διὰ θεούς, οὔτε έχουμεν τὸ θάρος μας εἰς ἐκείναις. Τὸν Πατέρα τὸν ζωγραφίζομεν ὡς ἄν γέροντα, διότι ἐτζη μᾶς τὸν περιγράφει κατὰ ὁπτασίαν ὁ Προφήτης Δανιήλ· τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὡς ἄν περιστέρην, διότι εἰς εἶδος περιστερᾶς τὸ ἴδαμεν εἰς τὸν Ἰορδάνην ποταμὸν ὅταν ἐκατέβηκεν ἀπάνω εἰς τὸν Χριστὸν» (Ν. Ροδινός, *Πανοπλία Πνευματική*, Romae 1630, σ. 74-75)· πβ. «... να μην το λατρέψεις και να μην το προσκυνήσεις όπως έκαμαν οι έλληνες... Διότι τιμώντας ταίς εικόναίς του Χριστού, και των αγίων δεν ταίς προσκυνούμεν διὰ θεούς, οὔτε έχουμεν τὸ θάρος μας εἰς ἐκείναις. Τὸν Πατέρα τὸν ζωγραφίζομεν ὡς ἄν γέροντα, διότι ἐτζη μᾶς τὸν περιγράφει ὁ Προφήτης Δανιήλ· τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ὡς ἄν περιστέρην, διότι εἰς εἶδος περιστερᾶς τὸ ἴδαμεν εἰς τὸν Ἰορδάνην ποταμὸν ὅταν ἐκατέβηκεν ἀπάνω εἰς τὸν Χριστὸν» (Ροδινός, *Σύνοψις*, β.π., σ. 108-109)· πβ. επίσης R. Bellarmino, *Διδασκαλία Χριστιανική της αγίας του Θεού Ρωμαϊκής και Καθολικής Ἐκκλησίας*, ἐν Ρώμῃ 1616, σ. 114, που ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τοῦ παραπάνω χωρίου. Βλ. επίσης Ροδινός, *Πανοπλία*, β.π., σ. 109-110· πβ. Ὁ ἴδιος, *Σύνοψις*, β.π., σ. 9· πβ. Bellarmino, *Διδασκαλία*, β.π., σ. 158. Ἀλλὰ καὶ τὸ *Περί εξομολογήσεως* εἶναι οὐσιαστικὰ παραλλαγή της *Συνόψεως* καί, κατὰ συνέπεια, τοῦ περὶ μυστηρίων τμήματος της *Πανοπλίας*· βλ. γιὰ παράδειγμα Ροδινός, *Περί εξομολογήσεως*, β.π., σ. 22· πβ. *Σύνοψις*, β.π., σ. 53· *Περί εξομολογήσεως*, β.π., σ. 28-29· πβ. *Σύνοψις*, β.π., σ. 28· *Περί εξομολογήσεως*, β.π., σ. 55-56· πβ. *Σύνοψις*, β.π., σ. 211· *Περί εξομολογήσεως*, β.π., σ. 59· πβ. *Σύνοψις*, β.π., σ. 26.

37. Παπαδόπουλος, «Ἀγνωστα έργα», β.π., σ. 290.

προσπάθειες τῆς Ρώμης ἐναντίον τοῦ Κύριλλου Λούκαρη. Αὐτὸς μάλιστα συνέλαβε καὶ τὸ σχέδιο δολοφονίας τοῦ πατριάρχῃ.³⁸ Ὁ Εὐθύμιος γράφει λοιπὸν στὴν Propaganda:

«τὰ ἔργα τοῦ πατρὸς Νεόφυτου Ροδινοῦ σὲ κοινὴ γλώσσα, ἐὰν ἔχουν ἐκδοθεῖ καὶ ἔχουν ἔρθει στὸ φῶς, στεῖλτε μας παρακαλῶ μερικὰ ἀντίτυπα καὶ θὰ εὐεργετήσουν ὅλο τὸ ἔθνος, ὥστε νὰ ἀποκαλυφθοῦν τὰ λάθη τοῦ Κυρίλλου.»³⁹

Ἡ *Σύνοψις περὶ μυστηρίων...* τυπώθηκε τὸ 1628 ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Bartholomeo Zanneti, ὁ ὁποῖος συνεργαζόταν μὲ τὸ Βατικανό. Ἡ ἐκδόση ἔγινε ἐκεῖ ὅχι μόνον ἐπειδὴ —ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε— ἡ Propaganda ἐπειγόταν, ἀλλὰ καὶ γιατί ἡ διαδικασία τῆς στοιχειοθέτησής του εἶχε ἤδη ἀρχίσει σ' αὐτὸ τὸ τυπογραφεῖο. Τὸ ἔργο ἐγκρίνει ὡς ἰδιαίτερα ἀναγκαῖο ὁ Πέτρος Ἀρκούδιος, ὁ ὁποῖος εἶχε προταθεῖ ἀπὸ τὸν Βαρβαρῆγο ὡς ἐν δυνάμει συγγραφέας ἐνωτικῶν βιβλίων ἐναντίον τοῦ Κ. Λούκαρη, καὶ ἔπαιζε πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴν ἐκδοτικὴ προσπάθεια τῆς Propaganda Fide. Ἡ δεύτερη ἐκδόση τοῦ ἔργου στὰ 1633 θὰ γίνεαι ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ τυπογραφεῖο τῆς Propaganda. Ἦδη μέσα στὸν πρῶτο χρόνο λειτουργίας τοῦ τυπογραφείου αὐτοῦ (1628) θὰ ἐκδοθοῦν μὲ πρωτοβουλία τοῦ συμβουλίου πέντε ἐλληνικά ἔργα,⁴⁰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα

38. Ὁ Κύριλλος Β' Κονταρῆς εἶχε κατηγορήσει τὸν Λούκαρη στὴν Πύλη γιὰ συνωμοτικὸς δεσμοὺς μὲ τοὺς Μοσχοβίτες, πράγμα ποὺ ὀδηγήσε στὴν ἐκτέλεση τοῦ τελευταίου. Ὁ Εὐθύμιος ἦταν αὐτὸς ποὺ εἶχε συλλάβει πρῶτος αὐτὸ τὸ σχέδιο. Ὁ von Pastor, ποὺ ἐξέτασε σχετικὰ ἔγγραφα τῆς ἀλληλογραφίας του μὲ τὴν Propaganda, σημειώνει γιὰ τὸν Εὐθύμιο: «Euthimius meinte, der Sturz des Lukaris sei leicht zu erreichen, wenn man der bereits mißtrauischen Pforte darlege, dass er Urheber der Einfälle der Kozaken in türkisches Gebiet sei» (L. von Pastor, *Geschichte der Päpste*, β.π., σ. 758). Σχετικὰ μὲ τὸν Εὐθύμιο καὶ τὴ σημερινὴ δράση του στὸν ἀντιλουκάρειο ἀγώνα βλ. Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο*, β.π., σ. 93-96.

39. «Patris Neophiti Rodini opera in linguam communem si in lucem edita fuerint, mittite, rogo, nobis aliqua exemplaria, et erunt grata totae nationi ut manifestentur errores Cyrilli» (C. Karalevskij, «La missione greco-cattolica della Cimara nell' Epiro nei secoli XVI-XVIII», *Bessarion* 16 (1912), 181-199, εἰδικότερα 182).

40. Πρόκειται γιὰ τὰ ἔργα *Χριστιανικὴ διδασκαλία* (τὸ βιβλίο τυπώθηκε τὴν ἴδια χρονιά σὲ δύο ἐκδόσεις, μία διγλωσσῇ ἰταλοελληνικῇ καὶ μία ἐλληνικῇ· βλ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, β.π., σ. 148 ἀρ. 2002 καὶ 2003· ἐπίσης

ή *Σύνοψις* (πού δὲν εἶχε τυπωθεῖ στὸ τυπογραφεῖο τῆς Propaganda) ἦταν ἐκεῖνο πού γνώρισε τὴ μεγαλύτερη ἐπιτυχία.⁴¹ Δύο χρόνια ἀργότερα, στὰ 1630, ἡ Propaganda θὰ ἐκδώσει στὸ τυπογραφεῖο τῆς ἓνα ἀκόμη ἐλληνικὸ βιβλίο, τὸ *Περὶ ἐξομολογήσεως* τοῦ Ροδινοῦ, ἐνῶ τὴν ἴδια χρονιά θὰ τυπωθεῖ στὸν B. Zanneti, ὅπως εἶδαμε, καὶ ἓνα ἄλλο ἔργο τοῦ συγγραφέα, ἡ *Πανοπλία*.⁴²

Ἡ ἵδρυση τοῦ τυπογραφείου τῆς Propaganda θὰ προχωροῦσε οὕτως ἢ ἄλλως, γιατί ὑπαγορευόταν ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τοῦ συνολικοῦ σχεδίου τῆς, πού ἦταν βεβαίως εὐρύτερες ἀπὸ τὰ συμβαίνοντα στὴν τουρκοκρατούμενη Ἀνατολή. Ὡστόσο, ἀπὸ ὅσα παρουσίασα παραπάνω, καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἄμεση σχέση μετὰ τῶν ἐκδοτικῶν πρωτοβουλιῶν τοῦ συμβουλίου τῆς Propaganda Fide καὶ τῶν σχετικῶν ἐπιστολῶν πού αὐτὸ λάμβανε ἀπὸ τοὺς συνεργάτες του στὴν Ἀνατολή, φαίνεται ὅτι ἡ ἵδρυση τοῦ τυπογραφείου τοῦ Λούκαρη ἐπέσπευσε (τουλάχιστον κατὰ λίγους μῆνες) τὴν ἵδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ τυπογραφείου τῆς Propaganda Fide, ἡ ὁποία μπροστὰ στὸν κίνδυνο τοῦ Λούκαρη ἐνέτεινε σημαντικὰ τὶς προσπάθειές τῆς,⁴³ ὥστε νὰ ἐκδοθεῖ ἕνας ἐντυπω-

βλ. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique... au dix-septième siècle... publiée par Louis Petit et Hubert Pernot*, Paris 1894, σ. 257 ἀρ. 179), *Ἑρμηνεία τῶν πέντε κεφαλαίων τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας*, ἔργο πού ἀποδιδόταν ἐσφαλμένα στὸν Γεννάδιο Σχολάριο (Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, β.π., σ. 196 ἀρ. 2635· ἐπίσης βλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique... au dix-septième siècle...*, β.π., σ. 259-261 ἀρ. 181· τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου αὐτοῦ σὲ δημώδη γλώσσα εἶχε προτείνει ἤδη στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα ὁ ἱησοῦτης Antonio Possevino, βλ. J. Krajcar, «The Greek College under the Jesuits for the First Time», *Orientalia Christiana Periodica* 31 (1965), 85-118, ἐιδικότερα 93 σημ. 3), μιὰ διήγηση σχετικὰ μὲ τὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας (Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, β.π., σ. 150 ἀρ. 2027· Legrand, *Bibliographie Hellénique... au dix-septième siècle...*, β.π., σ. 264-265 ἀρ. 186) καὶ *Ὁδηγία τῶν ἀμαρτωλῶν...* τοῦ Luis de Granada (Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, β.π., σ. 270 ἀρ. 3662· Legrand, *Bibliographie Hellénique... au dix-septième siècle...*, β.π., σ. 260-261 ἀρ. 182) σὲ μετάφραση, ὅπως εἶδαμε, τοῦ ἑλληνα ἱησοῦτη Ἀντρέα Πεντίου.

41. A. Brunello, «Neofito Rodinò-Missionario e scrittore ecclesiastico Greco del sec. XVII», *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* 5 (1951), 148-171, 201-219, ἐιδικότερα 204· Podskalsky, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, β.π., σ. 266 σημ. 100.

42. Βλ. *σχετικὰ* ἐδῶ σημ. 36.

43. Ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κύριλλου Α' Λούκαρη (1638) τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Propaganda γιὰ ἐλληνικὲς ἐκδόσεις μειώθηκε δραστηκᾶ. Τὸ 1641 ὁ Ν. Ροδινὸς

σιακός για την έποχή αριθμός ελληνικών βιβλίων. Ἡ ἔδρυση τοῦ τυπογραφείου τοῦ Λούκαρη εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ στρατευθοῦν σ' αὐτὴν τὴν ἐκδοτικὴ προσπάθεια ὅλοι οἱ οὐνίτες συνεργάτες τῆς Propaganda Fide, ποὺ ἦταν στὴν πλειοψηφία τους ἀπόφοιτοι τοῦ Collegium Graecum. Ἡ θανάσιμη ἀντιπαλότητα μεταξὺ τῶν φιλοκαλβινιστῶν συνεργατῶν τοῦ πατριάρχου Κύριλλου Λούκαρη καὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἐπέφερε —παραδόξως— καὶ τὴν πρώτη μεγάλη ἀνθηση τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας μὲ ἔργα σύγχρονων Ἑλλήνων συγγραφέων.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΤΣΑΚΙΡΗΣ

προσφέρθηκε, προκειμένου νὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ τυπώσει καὶ νὰ διανείμει δωρεὰν τὴ μετάφρασή του *Ἀσκησις Πνευματική*, νὰ ἀναλάβει ὁ ἴδιος τὰ ἔξοδα βιβλιοδεσίας, βλ. C. Karalevskij, «La missione greco-cattolica della Cimara nell' Epiro nei secoli XVI-XVIII», *Bessarion* 15 (1911), 440-483, εἰδικότερα 476-477 (γράμματα ἀπὸ τὴ Χειμάρρα στὸν F. Ingoli τῆς 12ης καὶ 26ης Νοεμβρίου 1641).